

Az oklevelek hálózati struktúrái*

SZŐKE MELINDA

1. Az, hogy az oklevelek kölcsönhatásban vannak egymással, nem újkeletű felismerés. Az írott források egyre tágabb körének az elemzése által azonban az is mind jobban kikristályosodik, hogy az oklevelek mint nyelvemlékek vizsgálata során erre a jelenségre érdemes az eddigieknél sokkal nagyobb figyelmet fordítanunk. Amint az közismert, a legrégebbi hiteles és eredeti oklevélről, a Tihanyi alapítólevélről HOFFMANN ISTVÁN 2010-ben monográfiát jelentetett meg (2010a), s e munkának (no meg persze a szerzőjének) nagy szerepe van abban, hogy az utóbbi évtizedekben nemcsak olyan oklevelek kerültek ismét terítékre a nyelvtörténeti kutatások asztalán, amelyek korábban már részesültek összefoglalásban (de felülvizsgálatokra megérett az idő), hanem az eddigiekben kevésbé vagy egyáltalán nem vizsgált oklevelek nyelvi feltárása ugyancsak fontos új irányvonala lett a magyar nyelvtörténetnek. Az ünnepelt tiszteletére készített írásomban egy olyan problémakört tárgyalok, amely a korábbiakban alig kapott hangsúlyt: az oklevelek kapcsolódásának, hálózatának a jellegzetességeit, illetve különböző szintjeit kívánom bemutatni.

Az oklevelek hálózati struktúráját tárgyalva mindenekelőtt az a legfontosabb feladat, hogy különbséget tegyünk az oklevelek tágabb, illetve szűkebb értelemben vett kapcsolatrendszere között. Az oklevelek tágabb hálózatrendszere olyan távolabbi kapcsolódásokat jelent az oklevelek között, amelyek a nyelvészeti vizsgálatokban például a különböző típusú, illetve státuszú oklevelek általános jellegzetességeinek a feltárása miatt lehet fontos. Emellett az oklevélbeli neveket érintő normatörekvések is az oklevelek szélesebb körét érintő kölcsönhatás eredményeinek tarthatók: ezek is a tágabb hálózat részeként értelmezhetők tehát. Az oklevelek szűkebb hálózatrendszere alatt pedig azoknak az okleveleknek a körét értem, amelyek egy-egy konkrét forráshoz a legközvetlenebbül kapcsolódnak. Ide tartoznak az adott ügyben készült további oklevelek, köztük azok, amelyeket a vizsgált oklevélhez forrásként használtak fel. A szűkebb hálózat részét képezik

* A tanulmány a Nemzeti, Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) 134389. számú pályázata támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült.

továbbá azok az oklevelek is, amelyek az elemzett oklevélben szereplő helyek nevét szintén megemlítik.

A tanulmányomban ezeket a kapcsolódási szinteket, illetve az oklevelek nyelvi elemzését érintő (és segítő) jellegzetességeiket kívánom bemutatni.

2. Legtágabban értelmezve valamennyi jogi természetű és meghatározott formák között kiállított (ÉRSZEGI 1994: 504) külföldi és magyar oklevél alkot hálózatot. A magyar vonatkozású oklevelek között kétségtelenül több szálon futó az érintkezés, minthogy azonban a magyarországi írásbeliség nem elszigetelten létezett, hanem azzal együtt is része volt az európai írásbeliségnek, hogy „mind a keretek, mind a részletek mutatnak eltéréseket és önállóságot” (SZENTPÉTERY 1930: 36, illetve 259, vö. SOLYMOSI 2006: 214), a külföldi okleveleket is feltétlenül a hálózat részének kell tartanunk. A külföldről érkező hatás a latin írásbeliség kialakulásának az időszakájában, azaz a 11. században érezhető talán a legerőteljesebben. Ebben az időszakban a német császári oklevelek mintája volt az irányadó a latin nyelvű magyar oklevéladásban. Amikor ugyanis Szent István király (1001–1038) nyugati mintára megszervezte a királyságát, akkor ennek a mintakövetésnek köszönhetően állíttatott ki egyházi alapításairól német császári okleveleket utánzó iratokat (SZENTPÉTERY 1930: 34–35, 37–38, GYÖRFFY 1977: 267, SOLYMOSI 2006: 195). Az akkori német császári oklevelek egy hosszú fejlődés eredményét mutatták, amely nálunk az előzmények híján nem terjedhetett el hosszú távon. A 11. század végétől azonban oklevélírásunk együtt tudott fejlődni az európai gyakorlattal. A külfölddel való élénk kapcsolatot a magyarországi egyházi társadalom nemzetközi összetétele, a különféle szerzetesrendek jelenléte, a pápai és egyéb egyházi kapcsolatok, az oklevélírással foglalkozó pap-ság külföldi (főként franciaországi) iskoláztatása biztosította (SZENTPÉTERY 1930: 259, SOLYMOSI 2006: 214).

Diplomatikai szempontból egy-egy oklevél a külső, illetve a belső ismertetőjegyei alapján írható le. A külső ismertetőjegyek 1. az oklevél anyagára, 2. az oklevél anyagául szolgáló lap alakjára, 3. a tinta vagy festék színére, minőségére, 4. a szöveg külső beosztására és elrendezésére, 5. az írására, 6. a pecsét és a megerősítés egyéb jeleire és végül 7. az oklevélen előforduló jelekre, feljegyzésekre fókuszálnak (SZENTPÉTERY 1930: 9–18, SOLYMOSI 2006: 13–16). A külső ismertetőjelekkel ellentétben (amelyek vizsgálatát csak az eredetiben fennmaradt oklevelek teszik lehetővé) egy oklevél belső ismertetőjelei (1. a szöveg felépítése, 2. a nyelve és 3. a stílusa) a másolatok esetében is feltárhatók (SZENTPÉTERY 1930: 18–24, SOLYMOSI 2006: 16–22). Egy oklevél legtöbbször három fő részre — bevezetésre (*protocollum*), tárgyalásra (*contextus*) és befejezésre (*eschatocollum*) — tagolódik. A formulák miatt a kezdő és a záró rész sokkal inkább meghatározott, míg a közbeeső egység felépítését az oklevél tárgya irányította, amely lehetőséget nyújtott a változatosabb megfogalmazásra (SOLYMOSI 2006: 16–17).

A latin nyelven írt magyarországi oklevelek között az azonos külső vagy belső ismertetőjeggyel rendelkezők természetesen szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, mint az eltérő jegyeket viselő társaikhoz. A kapcsolódás mértéke ugyanakkor nagyon eltérő lehet attól függően, hogy az ismertetőjegyeknek milyen aránya mutat hasonlóságot, illetve eltérést. SZENTPÉTERY IMRE a hazai okleveles gyakorlatot a német császári oklevelek utánzásának a kora (1001–1077), az oklevelek jelentősége iránt való érzék fejlődésének a kora (1077–1205), az okleveles gyakorlat kialakulásának a kora (1205–1308), illetve a tömeges jellegű okleveles gyakorlat kora (1308–1526) részekre osztja fel (1930: 34–244). A hasonlóság mértékét a kiállítás idején túl egyéb tényezők is befolyásolták. Ilyen például az oklevél kiállításának a helye, az oklevél műfaja, illetőleg az oklevéladó személye stb. (vö. SZENTPÉTERY 1930: 9). Ezek a szempontok természetesen össze is adódhatnak, ami az ismertetőjegyek hasonlóságában is jól megmutatkozik, erősebb kapcsolódást teremtve ezzel az oklevelek között. Szorosabb a kapcsolódás például akkor, ha ugyanannak az oklevéladónak azonos időben, azonos helyen készült azonos műfajú okleveléről van szó (pl. Szent Istvánnak a királyi kancelláriában a 11. század elején kiállított alapítólevelei: a Pannonhalmi, a Veszprémi és a Pécsi alapítólevél), mint akkor, ha például csak abban mutat hasonlóságot két oklevél, hogy mindkettő a 12. században készült, vagy mindkettőt ugyanaz a hiteleshely állította ki.

Az oklevelek keletkezési és fennmaradási körülményei szintén olyan tényezők, amelyek meghatározzák a kapcsolódások mértékét. Az oklevelek tágabb hálózatrendszerén belül egy hamis oklevél kétségtelenül szorosabban kapcsolódik valamennyi hamis oklevélhez, mint például a hiteles oklevelekhez. Az oklevelek fennmaradására fókuszálva ugyanez mondható el az eredetiben fennmaradt oklevelek és az átiratok viszonyáról is.

Az oklevelek viszonyának, kapcsolódásának az egyik kézzel fogható bizonyítékának tekinthetjük az okleveleket típusok szerinti tematikus csoportosításban közlő formuláskönyvek (*formularium*) meglétét és használatát. Az oklevelek megfogalmazása során ugyanis mintaoklevelekből összeállított formuláskönyvekből dolgoztak az oklevélfogalmazók. Ezekből a könyvekből megismerhették azt az állandósult gyakorlatot, hogy a tárgyaló jogi tény ismertetésén túl milyen részekből kell állnia egy-egy oklevélnek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szükséges típust (birtokcsere, adásvétel stb.) kiegészítették az aktuális ügy adataival. A mintaoklevelek használata tehát tulajdonképpen egyrészt elkényelmesítette, másrészt pedig kötötte is az oklevelek megfogalmazóit. Az egyéni tehetségüket sem kellett ugyanakkor teljes mértékben elnyomniuk, egyes oklevélrészekben ugyanis megcsillanhatták saját stílusjegyeiket is. E gyűjtemények jelentőségét nagyban növeli az a körülmény is, hogy költött oklevelek mellett sokszor olyan valóságos oklevelek kihagyásokkal lerövidített változatait is

közlik, melyek más módon egyébként nem is maradtak ránk (FEJÉRPATAKY 1886: 41, SZENTPÉTERY 1930: 18, 25, SOLYMOSI 2001: 155–156, 2006: 22).

3. A nyelvészeti vizsgálatok területén az oklevelek tágabb kapcsolatrendszere a normatörekvések szempontjából mutatkozik a legfontosabb jellegzetességnek. A helynevek lejegyzését befolyásoló tényezők kialakulása ugyanis az okleveleknek egy tág dimenziójában értelmezhető. Ide tartozik például az oklevelek latin nyelvű helynévhasználata, hiszen a helynevek latin megfelelőinek nagy részét a magyar nevek alapján maguk az oklevélírók hozták létre, vélhetően korábbi oklevelek mintája alapján (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 64). Végző soron tehát ez a jelenség az oklevelek kapcsolódására vezethető vissza. A másik jelenséget a vulgáris nyelvű helynevek lejegyzésének a területéről hozom. Felvetődött ugyanis, hogy az oklevelek kölcsönhatásán alapuló hivatali helynévhasználat egyes hangtörténeti jelenségek adatolhatóságát is befolyásolhatta (vö. KENYHERCZ 2013: 70). E két kérdéskört az alábbiakban bővebben is kifejtem.

3.1. A helynevek jelentős része vulgáris nyelven (esetünkben magyarul) szerepel az oklevelekben, és csak egy csekély százalékuk került be a szövegbe az oklevél nyelvén, szintén latinul. GYÖRFFY GYÖRGY vélekedése szerint ezeknek az aránya „messze a vulgáris nyelven lejegyzett helynevek 1%-a alatt marad” (1970: 200). Az okleveleknek egy tágabb körét számba véve jól körülhatárolható azoknak a neveknek a köre (például jelentős települések, Európa-szerte ismert vizek stb.), amelyek rendszerint latinul szerepelnek az oklevelekben (HOFFMANN 2004: 15–38). Ezek az előfordulások összességében nem írhatók sem a véletlen, sem az oklevél-fogalmazó egyéni döntésének a számlájára: szabályok vezérelte tudatos törekvéseknek tűnnek (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 49, 65, 75–76). A normakövetés ugyanakkor nem azt jelenti, hogy „a nyelvi megoldások terén feltétlenül és kizárólagosan egységesség jellemezné az oklevél-fogalmazók latinosságát” (HOFFMANN 2004: 38). A tudatos megoldások mellett még a normák megszilárdulásának az idején is számolhatunk az egyén ösztönösségének a megnyilvánulásaival (vö. BENKŐ 1996: 237, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 76).

Az oklevelek latin nyelvű elemei mögött meghúzódó normák ismeretében a használatukból és a hiányukból egyaránt fontos következtetéseket vonhatunk le. Fogódzót nyújthatnak például a nyelvészetileg bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek időbeli rétegeinek az elkülönítéséhez. A Szent István korára (1015) datált, de a 13. század első felében hamisított Pécsváradi alapítólevél csak 15. századi többszörös átiratban maradt fenn (DHA. 1: 67–70). A latin névhasználat tekintetében a Pécsváradi oklevél erősen eltér a hamisítás (13. század), illetve a hamis oklevél átirási korának (14–15. század) normáitól, ami esetleg az érintett oklevélrész 11. századi eredetére is utalhat. A hiteles 11. századi oklevél keletkezésekor ugyanis a későbbi normák valószínűleg éppen hogy csak kialakulóban lehettek. A szokatlan megoldásokat ezért sokkal inkább értelmezhetjük a korai

keletkezés nyomának, mint a 13. századi hamisítás jelének. A 13. században, amikor az oklevelet hamisították, már a normáknak olyan erőteljes jelenlétét gyaníthatjuk, amelyet vélhetően a hamisítást végző is figyelembe vett volna. Ilyen például az, hogy az országokon keresztülfolyó Duna neve vulgáris nyelven szerepel a Pécsváradi oklevélben („*sexta Batatue nominatur, que ab oriente terminatur Duna*”, „*nona Chouas nominatur, que ab oriente terminatur Duna*”, DHA. 1: 73), miközben a középkori oklevelekben kizárólag latin nyelven, *Danubius*-ként (esetleg *Danobius*-ként) említik (KMHsz. 1: 86). A Pécsváradi alapítólevél víznévi említését önmagában (tehát más oklevéltől, illetve a víznév többi előfordulásától függetlenül) vizsgálva nemigen figyelhattünk volna fel erre az igen lényeges sajátosságra (vö. SZÓKE 2020: 33–34).

3.2. Egyéb tényezők mellett tulajdonképpen az is egyfajta mintakövetésnek tekinthető, hogy az oklevelek latin nyelvű szövegébe vulgáris nyelvű elemeket illesztettek (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 44–45). Ezen túlmenően maguknak a neveknek a lejegyzési módját is befolyásolhatták a minták (KENYHERCZ 2013: 70). Legkézenfekvőbb példa lehetne erre a nevek helyesírásának az alakulása, én most mégsem erről szeretnék szólni.

A szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok megszűnését vizsgálva KENYHERCZ RÓBERT vetette fel, hogy annak a körülménynek a hátterében, hogy a mássalhangzó-kiesés csak elenyésző arányban képviselteti magát a középkori oklevelekben a másik három feloldási mód (bontóhanggal, előtéthanggal történő feloldás, illetőleg a β vokalizálódása) mellett, „az is szerepet játszhatott, hogy a mássalhangzó-kiesés [...] elkülönült az egyéb feloldási módoktól, s [...] a hivatali-normatív nyelvhasználatnak soha nem vált a részévé” (2013: 70, 66–70). Elképzelhető tehát, hogy szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok ilyen módon is nagyobb arányban szűntek meg, de egyéb tényezők mellett a tényleges számukat torzíthatja az, hogy ezek a névformák nem kerültek be a forrásokba. A régiségben is sokkal változatosabb képet mutathatott ugyanis a nyelv, amelyet az oklevélírói gyakorlat normakövetése bizonyos mértékig a homogenitás irányába mozdított el (vö. KENYHERCZ 2013: 68, 70).

4. A szűkebb körű hálózat jellegzetességeiről külön szólunk az eredeti és hiteles, a hamis, illetőleg az átiratban fennmaradt oklevelek esetében. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egy bizonyos oklevélre csak az egyik csoport tulajdonosai vonatkozhatnak: sokszor előfordul például az, hogy egy hamis oklevél nem eredeti formában, hanem átiratban marad ránk.

Az oklevelekhez legközvetlenebbül kapcsolódó források figyelembevétele a hiteles oklevelek értékelését más szintre emelheti; a hamis, illetve az átiratban fennmaradt oklevelek forrásértékének minél pontosabb feltárását pedig — túlzás nélkül állíthatjuk — a hálózatban szereplő oklevelek együttes vizsgálata teszi egyáltalán lehetővé.

4.1. A hamis oklevelek kronológiai státusza nyelvészeti szempontból meglehetősen bizonytalan. A nyelvészeti vizsgálatokban a hamis okleveleknek két nagy csoportját érdemes megkülönböztetni: a szövegüket tekintve részlegesen és teljes egészében hamis oklevelek csoportját (SZŐKE 2018: 430). A részlegesen hamis oklevelek sokkal nagyobb mértékben tarthatnak számat a nyelvészeti érdeklődésre, közülük is főként azok, amelyeknek a szövegét (a hamis részek mellett) egy korábban keletkezett és mintaként használt (11. századi) hiteles oklevélből származó részletek alkotják.¹

A részlegesen hamis oklevelek közé tartoznak az interpolált oklevelek, amelyek úgy keletkeztek, hogy egy hiteles oklevélbe utólag szúrtak be (hamis) részletet. Az interpolált oklevelek betoldott részeire ugyancsak hatással lehettek egyéb oklevelek, de a hamis oklevelek ezen típusánál a hamisítás elsődleges forrásaként megglátásom szerint azt az eredeti oklevelet kell megneveznünk, amelyet a hamisítás során kiegészítettek (SZŐKE 2015: 81–82).

A hamis oklevelek módszeres nyelvészeti feltárásával egyidejűleg az egyik legfontosabb alapelvként fogalmazódott meg az összetartozó oklevelekkel együtt történő vizsgálatuk (SZŐKE 2015: 94–104). Korábban legfőképpen azért tartották a hamis okleveleket a nyelvészeti kutatások megbízhatatlan forrásainak, mert a kiállítóik a hamisítandó kor oklevelei alapján nagyon sok archaikus alakot jegyeztek le (KNEZSA 1928: 190, JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXV, SZENTPÉTERY 1930: 253). E mögött a vélekedés mögött elsősorban a forrásoknak a hang- és helyesírás-történeti kutatásokban való erősen korlátozott felhasználhatósága húzódhat meg, amely bizonyos időszakokban a magyar nyelvtörténeti kutatások meghatározó területe volt (HOFFMANN 2010b: 77). Ezzel együtt is fontos, hogy ezt a jelenséget az előnyünkre fordítva a hamisított korból származó oklevelek mintaként való követését ne az elemzésük gátjaként, hanem az azt elősegítő tulajdonságaként értékeljük. Amennyiben ugyanis azonosítani tudjuk a hamis oklevélhez forrásként felhasznált okleveleket, úgy a mindkét oklevélben szereplő nyelvi elemek összevetése révén közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy szétválogassuk a különböző időbeli rétegekhez (amelyből akár 4–5 is lehet egy hamis oklevélben) tartozó elemeket. Ha ezt nyelvtörténeti (főleg hang- és helyesírás-történeti) szempontból nem vagy csak korlátozottan tehetjük is meg, helynévtörténeti forrásértékük feltárásában eredményesebbek lehetünk. Szerencsés esetben a forrásként használt oklevél egy nyelvészeti szempontból megbízható oklevél, ám nem ilyen státuszú oklevéllel történő összehasonlítás is sokkal célravezetőbb lehet, mint a hamis oklevél elszigetelt elemzése. Nem szabad elfelejtenünk

¹ SZENTPÉTERY IMRE vélekedése szerint a teljes hamisítványok is valódi okleveleket vettek alapul, de minthogy ebben az esetben a formák és nem a tartalom kölcsönzéséről volt leginkább szó (vö. 1930: 253), a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből ezek a források kevésbé értékesek.

ugyanakkor, hogy olykor már az sem egyértelmű, hogy az adott oklevél a hamis oklevelek melyik típusához tartozik; ráadásul azok a források, amelyek leginkább segíthetnék a helynevek értékelését, sokszor nem maradtak fenn, és bizonyos esetekben egykori létezésük is csak kisebb-nagyobb valószínűséggel feltételezhető.

A magyarországi hamisítványok hálózatszerének van egy másik szintje is. Amellett, hogy a hamis okleveleket a velük kapcsolatba hozható források hálózatában szükséges elemezni, vannak olyan oklevélcsoportok is, amelyeket az oklevelek tárgya, illetve az érdekeltek személye alapján összetartozó oklevelek alkotnak. Ilyen szempontok alapján tartozik például együvé a hat Szent István-i hamis oklevél közül a Bakonybéli, a Pécsváradi és a két Zalavári oklevél (SZENTPÉTERY 1930: 255–256, vö. SZŐKE 2021: 27).

4.2. Az átiratban fennmaradt oklevelek bizonytalan státusza alapvetően abból adódik, hogy az átírás alkalmával a korábban lejegyzett szöveget (és bennük a vulgáris nyelvű helyneveket is) módosíthatták, ez a változtatás azonban nem volt szabályokhoz kötött, és mivel legtöbbször az eredeti oklevél nem maradt fenn, bizonytalan, hogy melyik nyelvi elem lejegyzése tartozik az eredeti oklevél korához és melyik az átíráséhoz (SZŐKE 2015: 16–17). KENYHERCZ RÓBERT szerint nem is szükséges abban a tekintetben általánosságokat megfogalmazni, hogy az átiratok mennyire maradtak hűek az átírt szöveghez, ugyanakkor az átiratoknak „az átíró oklevél egészének kontextusában történő” elemzése ebben a vonatkozásban is eredményes lehet (2016: 12).

KENYHERCZ RÓBERT nyomán — aki az átiratban fennmaradt okleveleket az összetartozó oklevelek viszonylatában vizsgálja — kiváló példáját látjuk annak, hogy egy ilyen szempontú elemzés számos új ismerettel gazdagíthatja az átiratokról és általában az oklevélírói gyakorlatról meglévő tudásunkat. Előrevivő megállapítás, hogy a hagyományokkal ellentétben az azonos korból származó átírásban fennmaradt okleveleket szintén átírt okleveleknek kell tekintenünk, mert függetlenül attól, hogy „mennyi idő telt el az átírt és az átíró oklevél keletkezése között, ezek esetében is ugyanúgy egy más helyen, más kéztől kiállított korábbi irat szövege került bele egy újonnan szerkesztett oklevélbe” (2016: 20). Ez az átírt oklevelek szövevényes kapcsolódását szem előtt tartó elemzés az oklevelek keletkezésének a helyét a tulajdonnevek értékelésében meghatározó tényezőnek tartja. Ebben a viszonylatban a hiteleshelyeken készült másolatok azért érdemelnek különös figyelmet az oklevélátiratok között, mert az oklevéladásra jogosult egyházi intézmények működési területének kötöttsége okán feltételezhető, hogy a hiteleshelyek alkalmazottai „alaposabb ismerettel rendelkeztek a helyi birtokosok és birtokok nevével, valamint azok használatával kapcsolatosan, mint a királyi kúria egész országra kiterjedő hatásköre azt az ott dolgozóknak lehetővé tette volna” (KENYHERCZ 2016: 19, vö. 2013: 61–62).

4.3. Az oklevelek között az eredetiben fennmaradt hiteles oklevelek a legértékesebbek, hiszen ezek esetében nyelvtörténeti és helynévtörténeti szempontból sem kérdéses, hogy a bennük szereplő adatok melyik korhoz tartoznak. Ezeknek az okleveleknek a jelentőségét nem vitatja el, de forrásértéküket némiképp árnyalhatja, ha a hiteles oklevelekre — a korábban tárgyalt másik két oklevéltípushoz (a hamis és átírt oklevelekhez) hasonlóan — szintén az oklevelek összefüggésében tekintünk. Ezek az oklevelek sem a többi oklevéltől függetlenül, illetve teljesen elszigetelten jöttek ugyanis létre. Az oklevelek összekapcsolódásának legelső szintje már az oklevélkészítés többlépcsős folyamatában feltételezhető. Ebbe a folyamatba enged némi bepillantást az a körülmény, hogy az 1211. évi Tihanyi összeírás megpecsételt példánya mellett a fogalmazványa is fennmaradt. Az oklevelek fogalmazói sejthetően feljegyzésekből dolgoztak, majd a fogalmazványt javítva és kiegészítve az írnok készítette el a tisztázatot egy vagy akár több példányban (SZENTPÉTERY 1930: 25–26, SZENTGYÖRGYI 2014: 14).

Az oklevélkészítés fázisaiból az következik tehát, hogy az eredetiben fennmaradt hiteles oklevelek keletkezése bizonyos értelemben megegyezik a másolatókéval. Ez leginkább a teljes szövegű fogalmazványok esetében lehetett így, amennyiben ugyanis a fogalmazvány lényegében csak az oklevél vázát tartalmazta, a tisztázat készítése eltért az átírás gyakorlatától (SZENTPÉTERY 1942: 410). A Tihanyi összeírás fogalmazványa a hiányosabb, csak a leglényegesebb információkra szorítkozó, rövidebb fogalmazványok típusába tartozik (vö. KOVÁCS 2015: 55). Mivel azonban a tulajdonneveket (a birtokok, a határpontok és más helyek neveit, megjelöléseit, illetve az egyes birtokokon összeírt személyek neveit) szinte kivétel nélkül tartalmazza, a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből legfontosabb részek tekintetében mégis hasonlít a másolói munkára a megpecsételt oklevél kiállítása, de az minden bizonnyal kevésbé volt sablonos munka (vö. SZENTPÉTERY 1942: 410). Ez jól megmutatkozik abban, hogy a két példány között számos eltérést figyelhetünk meg a nevek lejegyzésében (vö. KOVÁCS 2015: 56–63).

Ezek az eltérések ezúttal nagyrészt azzal függnek össze, hogy az eredetiben fennmaradt hiteles Tihanyi összeírás megírásához a legelső hiteles oklevelünk, a Tihanyi alapítólevél szolgált kiindulópontként. A fogalmazvány archaikusabb, 11. századhoz közelebb álló lejegyzései alapján az a kép rajzolódik ki, hogy a tisztázatot készítő írnok előtt valószínűleg már nem volt ott az 1055. évi alapítólevél, vagy legalábbis az írnokban erősebb volt az a törekvés, hogy a saját korának megfelelően írja le a tulajdonneveket (vö. KOVÁCS 2015: 58, 63).

A középkorban általános gyakorlat volt, hogy az eredeti adományokat idővel kiegészítették, amiről az eredeti okmányt felhasználva egy új oklevelet állítottak ki (SZENTPÉTERY 1930: 255, vö. SZENTGYÖRGYI 2014: 26–27). A Tihanyi összeírás esete azonban két ok miatt is különleges. Egyrészt azért, mert általában nem tudjuk összehasonlítva elemezni a fogalmazványt és a hiteles példányt (mint

ahogyan itt megtehetjük); másrészt pedig azért is különlegesen szerencsés a Tihanyi összeírás helyzete, mert kevésbé fontos jogügyletek esetén nem feltétlenül ilyen egyértelmű, hogy mely oklevelek tartoznak össze. Az is nehezítő körülmény lehet továbbá, ha egy hiteles oklevél előzményeként használt oklevél státusza nem egyértelmű vagy éppenséggel bizonytalan. Ezek mellett is jó néhány egyéb tényező befolyásolhatta, hogy az előzményoklevelek megoldásai és sajátosságai milyen mértékben szüremkedtek be az új oklevélbe. Nem lehet lényegtelen ebből a szempontból például az sem, hogy azonos helyen készültek-e az oklevelek; ugyanaz vagy különböző személy felel a fogalmazvány és a tisztázat elkészítéséért; a hiteles példányt másolás vagy diktálás útján jegyezték-e le; stb.

A Tihanyi összeírás példája világosan jelzi, hogy az oklevelek hálózatrendszerére a hiteles oklevelek esetében is fokozottan figyelniünk kell. Joggal vethetjük fel ebből adódóan például azt is, hogy a latinból hiányzó hangok jelöléseinek ingadozása (KNEZSA 1952: 14, KOROMPAY 2003: 281–284, 2018: 83–85) mellett talán az oklevelek egymásra hatása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a hiteles és eredeti nyelvemlékeink sem tükröznek egy, az egész szövegre jellemző egységes és következetes jelölésmódot (KNEZSA 1928: 189).

5. Végezetül a Bakonybéli alapítólevél példáján azt kívánom bemutatni, hogy az oklevelek hálózati kapcsolataira fókuszáló módszer miként alkalmazható a gyakorlatban.

A Bakonybéli alapítólevél — amint arra már fentebb is utaltam — a Szent István neve alatt fennmaradt hamis oklevelek egyike (DHA. 1: 113). Ez a hamis alapítólevél a szövegben szereplő évszám (1037) ellenére csak két évszázaddal később, a 13. század első felében (1240 környékén) keletkezett. Az oklevél nem eredetiben, hanem többszörös átiratban maradt ránk: van egy hamis átirata a 13. századból (+1246) és egy másik (ezúttal hiteles) a 14. századból (1330). Az oklevelet tehát a következőképpen datálhatjuk: +1037 [1240 k.]/+1246/1330 (DHA. 1: 117–118).

Ez az irat a műfajából adódóan — a tágabb hálózatrendszerét illetően — valamennyi magyar és külföldi oklevéllel kapcsolódik. A keletkezési körülményei miatt szorosabb szálak fűzik természetesen a magyarországi hamis oklevelekhez, és ennél is közelebbi a 11. századra datált, ám a 13. században készült hamis alapítólevelekhez. A fennmaradása alapján pedig az átiratok csoportja is részét képezi az alapítólevél tágabb hálózatrendszerének. Ezt a sort természetesen tovább folytathatnánk figyelembe véve például a kiállítás helyét vagy a kiállítás évszázadon belüli pontos idejét stb. Ezúttal azonban az alapítólevélnek nem ezeket (és az itt nem említett) távolabbi kapcsolódásait, hanem a legszűkebb hálózatrendszerét szeretném egy kicsit közelebről felvázolni. A hálózatnak ugyanis ez az a szintje, ami számunkra a forrás nyelvtörténeti értékelésben a legtöbb haszonnal vizsgálható.

A keletkezési és fennmaradási körülményei miatt a hamis Bakonybéli alapítólevélnek helynévtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt három kronológiai rétege lehet: az apátság alapításának a kora (a 11. század eleje) és a hamis oklevél megírásának az évszázada (a 13. század) mellett a hamis oklevél átírásának az ideje (a 14. század) is nyomot hagyhatott a szövegben.

A hamis alapítólevél legközvetlenebb forrásaként öt iratot említhetünk meg: 1. az interpolált Pannonhalmi alapítólevelet, 2. az 1086. évi Bakonybéli összeírás első és harmadik toldalékát, 3. IX. Gergely pápa 1230. évi bulláját, 4. Szent Zouard és Benedek 11. századi legendáját és 5. Szent István király nagyobb legendáját (DHA. 1: 117). A Bakonybéli alapítólevélnek ezek az iratok a legszűkebben értelmezett, illetőleg a nyelvészeti vizsgálatok tekintetében a legfontosabb kapcsolatai. GYÖRFFY GYÖRGY a szövegkiadásban azt is kijelöli, hogy ezek a források az oklevél mely részének a megszerkesztéséhez nyújtottak segítséget (DHA. 1: 118–119).

A nyelvészeti vizsgálatok során az alapítólevélnek a Bakonybéli összeírás különböző részeivel való kapcsolódására érdemes a leginkább figyelni, a hamis alapítólevél legtöbb vulgáris nyelvű eleme ugyanis erre a forrásra vezethető vissza. Az alapítólevél 34 helynevéből 23 tűnik fel az összeírás két hiteles részében, a főszövegben és az első hozzátoldásban (DHA. 1: 118–119, 250–254, SZŐKE 2022: 9).

Az összeírásban is szereplő neveknek az összeírás miatt az alapítólevélben is 11. század végi, illetőleg 12. század eleji névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk. A Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti elemzésekor annak járunk utána, hogy a 13. századi hamisítás ellenére lehetnek-e az oklevélnek 11. század eleji (Szent István-kori) részei. A két oklevél (az alapítólevél és az összeírás) összevető vizsgálata azt mutatja, hogy a hamis alapítólevél korai névtörténeti rétegeit az összeírás hiteles szövegei felől tudjuk valamelyest felfejteni. Az a vélekedés ugyanis, hogy a hamis oklevélnek egyéb iratok mellett az összeírás volt a legfontosabb forrása, nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az összeírásnak az alapításra vonatkozó egységei viszont egy egykori hiteles és eredeti István-kori oklevélből kerültek bele az összeírásba (DHA. 1: 117, GYÖRFFY 1977: 326).

Az alapítólevélben és az összeírásban egyaránt jelen lévő 23 név közül 15 eltérő alakban mutatkozik a két oklevélben. Ezekről az eltérésekről általánosságban azt mondhatjuk, hogy az összeírás tartalmazza az archaikusabb formákat (mássalhangzó-torlódás, tövégi magánhangzók, a [v] hang *uu* jelölése stb.). A 11. századi hiteles alapítólevél létezése és annak az összeírásban forrásként való használata melletti érv lehet továbbá az is, hogy az összeírásnak az alapítólevéllel egyező részei archaikusabb helyesírási képet mutatnak, mint az összeírás (alapítólevélben nem szereplő) többi része (mindehhez vö. SZŐKE 2022).

Amennyiben István korában valóban létezett egy hiteles oklevél, az a Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti értékelését is befolyásolhatja némileg. A Bakonybéli alapítólevél elemzése során a Tihanyi alapítólevél és a Tihanyi összeírás példájából kiindulva következtethetünk arra, hogy a 11. század végi összeírást a század eleji hiteles alapítólevél alapján jegyezték le. Ez az esetleges kapcsolatrendszer természetesen nemcsak a Bakonybéli alapítólevél korai kronológiai rétegének a felfejtése miatt fontos, hanem a Bakonybéli összeírás kapcsán is érdemes lehet figyelembe venni a feltételezett 11. század eleji alapítólevél hatását.

Az említetteken túl szintén az alapítólevél szűkebb hálózatrendszeréhez tartoznak az oklevél további átíratái, illetve azok az okmányok, amelyek megemlítik az alapítólevelet. Az ezekből az oklevelekből származó, a vizsgált szövegtől eltérő lejegyzésű neveket a kritikai kiadás szövegközlésének a lábjegyzetében találjuk meg (vö. DHA. 1: 118–119).

6. A nyelvemlékek kapcsolatrendszerébe mélyebben elmerülő vizsgálatnak napjainkban minden technikai feltétele adott. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy egy-egy nyelvtörténeti jelenséget vizsgálva kevésbé lehetséges előzetesen minden egyes adat kapcsolatrendszerét felfejteni. Ebben nyújthat segítséget az, hogy egyre több nyelvemléknek készül monografikus igényű feldolgozása. A magyar nyelvtörténeti kutatások alapjául szolgáló megbízható adatok mennyiségét úgy tudjuk ugyanis a legeredményesebben gazdagítani, ha az egyes nyelvemlékek (és a bennük szereplő adatok) forrásértékét körültekintően, a megírásukhoz felhasznált oklevelek tükrében próbáljuk feltárni. Ez a közelítésmód segítheti ráadásul az oklevélírói gyakorlat pontosabb megismerését is, ami pedig visszahat arra, hogy az oklevelek vulgáris nyelvi adatait is reálisabban tudjuk ebben a kontextusban értelmezni (vö. KENYHERCZ 2020: 103–104, 2016: 18).

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- ÉRSZEGI GÉZA 1994. oklevél. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 504–505.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1886. Tapolczai Bertalan oklevél-formulái a XIV. századból. *Magyar Könyvszemle 11*: 41–66.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969. Nyelvtudományi Értekezések 70*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat.

- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 9–62.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékének kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások 51*: 59–72.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*: 7–44.
- KENYHERCZ RÓBERT 2020. A Szepes vármegyére vonatkozó középkori oklevelek nyelvtörténeti feldolgozásának filológiai tanulságai. *Magyar Nyelvjárások 58*: 81–108.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv 24*: 188–197, 257–265, 318–327.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet (Az ómagyar kor). In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar hangtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 83–98.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédtudományai*. Budapest, Osiris Kiadó. 153–168.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1942. A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2018. A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből. *Századok 152*: 419–434.

SZŐKE MELINDA 2020. A latinizálás és hiánya a pécsváradi apátság alapítólevelében. *Névtani Értesítő* 42: 29–46.

SZŐKE MELINDA 2021. Szent István Zalavári okleveleiről. *Magyar Nyelvjárások* 59: 27–38.

SZŐKE MELINDA 2022. A Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás kapcsolatáról. *Magyar Nyelvjárások* 60: 5–20.

Network Structures of Charters

In my paper I introduce the typical features of connections between charters and their levels, distinguishing between the broader and narrower network system of charters. The former is important, for example, for the scrutiny of the general features of charters with a differing status. Using the narrower network system may take the linguistic evaluation of authentic charters to a new level. The precise exploration of forged charters or those that have survived in the form of copies is enabled by the joint study of closely related charters. Finally, based on the Founding Charter of Bakonybél, I outline how this method may be used in practice.

Keywords: network of medieval charters, connections between charters, methodology

Szőke Melinda
ORCID: 0000-0003-2726-4973
Debreceni Egyetem
koteles-szoke.melinda@arts.unideb.hu

